

ODÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü
Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi
Issn: 1309-9302 <http://sobiad.odu.edu.tr>
Cilt: 2 Sayı: 3 Haziran 2011

KIRGIZ TÜRKÇESİNDE DUYU FİİLLERİ “SENS VERBS IN KYRGYZ LANGUAGE”

Kıyal KAMCHYBEKOVA ABDİRİM*

Özet

Duyu fiilleri, felsefe (zihin felsefesi), psikoloji, nöropsikoloji gibi bilim dallarında sıkça ele alınmasına rağmen, dil biliminde yeterince işlenmeyen konulardan biridir. Bu çalışmada mevcut teorik bilgilere uygun olarak duyu fiilleri kısaca ele alınacaktır. Sözcüksel anlam bilim çerçevesinde ele alınan duyu fiillerinin türleri, temel ve birleşik duyu fiilleri olmak üzere iki ana grup altında değerlendirilecektir. Örnekler çoğunlukla Kırgız Türkçesinden verilecektir.

Anahtar kelimeler: Sözcüksel Anlambilim, Algılama, Duyu Fiilleri, Kırgız Türkçesi.

Abstract

Sens verbs are still one of the subjects in linguistics which are not properly investigated, in spite of the researches, concerning them are frequently being accomplished in such fields like, philosophy (philosophy of mind), psychology, neuropsychology. In our research sens verbs will be investigated according to the theoretic information we have obtained. Types of sens verbs, which are examined in the range of lexical semantics, are evaluated in two groups: basic and compound sens verbs. Instances for the most part will be given from Kyrgyz Language.

Key Words: Lexical semantics, perception, sens verbs, Kyrgyz Language.

* Arid Yıldız Caddesi 128. Sokak, 3/11 Demirlibahçe, Mamak / ANKARA.

1. Giriş

Zihnî bir sürecin başlangıcı olan duyu fiilleri, dil bilimi alanında genellikle anlam bilim temelinde incelenen konu olarak ortaya çıkmaktadır. P.Guiraud'ın (1955) tanımına göre, "sözcüklerin anlamının incelenmesi" olarak dil bilimcilerin de dikkatini çeken dilbilimsel anlam bilim, günümüzde sadece sözcüklerin değil, sözcük ve sözcük birimlerinin, tümcelerın anlamlarını ve onları birleştiren bağları inceleyen dil bilim dalı olarak karşımıza çıkmaktadır. Son dönemlerde yapılmış anlam bilim incelemeleri; sözcüksel anlam bilim (lexical semantics), yapısal anlam bilim (structural semantics), biçimsel anlam bilim (formal semantics), bütünsel anlam bilim, mantıksal anlam bilim gibi anlam bilim alanlarını da belirlemiştir. Sözcüksel anlam bilim, anlamı, dillerin anlamının üzerine dayandığı anlamlama birimleri biçiminde tanımlanan sözcüklerin anlamlarıyla sınırlıdır ve sözcüklerin ya da sözcüksel birimlerin anlamlarını içermektedir. (Tamba-Mecz 1998: 10) Sözcüksel anlam bilim çalışmaları P.Guiraud (1955), J.Lyons (1963) A. Cruse gibi birçok dilbilim araştırmacıları tarafından ele alınmıştır. Ancak, elimizdeki mevcut bilgilere göre, duyu fiilleri sözcüksel anlam bilimden daha çok yapısal anlam bilim alanında inceleme konusu olmuştur. Ayrıca duyu fiillerinin zihinsel süreçlerle ilişkili olmasından dolayı ruh bilim ve zihinsel felsefe alanında daha çok ele alınmıştır. Fiillerin dilin söz varlığının çoğunluğunu oluşturmasına ve insan dilinde ciddi bir rol oynamasına rağmen bu konu üzerinde yapılmış sözcüksel anlam bilim çalışmaları son derece azdır.

Duyu fiilleri çoğu araştırmalarda mental fiillerin algılama (perception) grubunun bir çeşit türü veya algılama fiilleri olarak karşımıza çıkmaktadır (Levin 1993; Kuliev 1998; İbarretxe-Antunano 1999; Yaylagül 2005 vs.).

Bu çalışmada sözcüksel anlam bilim alanında duyu fiilleri ve türlerinin kavramsal çerçevesi oluşturulmaya çalışılacaktır. Birinci bölümde bazı çalışmalardaki tanımlamalara ve örneklere yer verilerek duyu fiilleri kavramı konusu ele alınacak, dil süreçlerinin başlangıcı olan algılama etkinliğinden yola çıkılarak duyu fiillerinin türleri belirlenecek ve tespit edilen çekirdek fiiller de verilecektir.

2. Duyu Fiilleri

Dilin mental süreçlerinin ilk aşaması, algılama sürecidir. Algılama eyleminin görevi, çeşitli duyulardan gelen bilgileri beyindeki dil merkezlerine ulaştırmaktır. Dolayısıyla dil süreçlerinin işlevi algılamaktan

başlamaktadır ve her türlü insan faaliyetinin merkezine giden yol algılamaktan geçmektedir. Algılama, dış dünyadan gelen uyarıların, bilgilerin ve kendi bünyemizdeki hareket ve pozisyonun anlaşılmasıdır ve duyu organlarımızın yardımıyla gerçekleşmektedir. Viberg'e göre, insanın temel duyu işlevleri, nesnelere ile olayları ve onların uzam ve zamanla ilgili düzenlerinin tanınması, özdeşleştirilmesi ve dış dünyanın bilişsel şeklinin ve modelinin oluşturulması için verilerin sağlanmasından ibarettir (Viberg, 2001: 1294). Dolayısıyla algılama insanın çevreyle ilişkisinin temeli ve dilin işlevsel sürecinin başlangıcıdır. Duyu ise, Türkçe Sözlüğe göre, insanların dış dünyanın uyarılarını görme, işitme, koklama, dokunma ve tatma organlarıyla algılama yeteneğidir (TS¹ 2005:532). Duyularımızı ifade ederken özel simgeler dizgesi içinde duyu fiilleri de kullanmaktayız. Duyu fiillerinin bilişsel alanları içermek için anlamlarını genişletme eğiliminde olduğunu da belirten Viberg, duyu fiillerinin en tipik örnekleri olarak *gör-*, *işit-*, *dokun-*, *tat al-*, *kokla-* fiillerini vermiştir. İngiliz dil bilimcisi Levin, duyu fiillerini algılama fiilleri olarak ele almış, "algılama fiilleri olayların gerçek algılanmasını betimler" diye tanımlamış örnek olarak da *gör-*, *işit-*, *tat al-*, *incele-*, *göz at-*, *bak-*, *kokla-* *hisset-*, *seslen-* vs. gibi fiilleri sıralamıştır (Viberg 1993: 186).

Duyu fiilleri hakkında diğer bir tanımlama Türk dil bilimcisi Özen Yaylagül'e aittir: "Bu fiiller, mental etkenliğin gerçekleşmesi için gerekli olan girdilerin toplanması işlerini gösterir. Dolayısıyla idrak etme sürecinin başlatıcısıdır" (Yaylagül 2005:24). Türk Runik harfli metinlerden tespit edilen duyu fiilleri içinde en sık kullanılmış olanın *kör-* fiili olduğunu belirten Yaylagül, bu yazıtlarda rastlanan diğer duyu fiillerini (*e*)(*i*)*d-* "işitmek", *tıñla-* "dinlemek, işitmek için kulak vermek", *tuy-* "duymak" şeklinde sıralamıştır.

Dil biliminde algılama eylemlerinin işlevini genellikle duyu fiilleri üstlenmektedir. Yani duyu fiilleri, isteğimize bağlı veya bağlı olmadan, çevremizde gerçekleşmekte olan olayların veya çevremizdeki nesnelere varlığının algılanmasını sağlayan eylemlerdir. Örneğin:

- (1) *Cambıldın Atçabar degen coñ bazarına köçmö acayıpkana ornop kalgan eken, özü teñdüüdön eç kim körbögön ukmuştardı Sultanmurat mına üşerden kördü.* "Cambıl'ın Atçabar pazarına seyyar lunapark açılmış, kendi yaşlılarından hiç kimsenin görmediği harikaları Sultanmurat burada gördü" (ÇA²: I 146).
- (2) *Urgülöp baratkanda atası menen apasının kübür sözün uktu.* "Uykuya dalarken babasıyla annesinin konuşmalarını duydu" (ÇA: I-140).

¹ Türkçe Sözlük, 10.baskı, Türk Dil Kurumu Yay. 549, Ankara, 2005

² Aytmatov Çıñgız, *Çığarmalar*, I.cilt, Kırgızistan yay., Frunze, 1982

Bu cümlelerde *gör-* ve *duy-* fiilleri duyu fiilleridir. Birinci cümlede Sultanmurat tarafından çevresindeki güzelliklerin, ikinci cümlede ise, çevresinde gerçekleşmekte olan bir hareketliliğin algılandığını bilişsel olarak açıklamak mümkündür.

Duyu fiilleri ayrıca bünyemizdeki hareketlilik konusunda da bilgi vermektedir.

Dınardın közdörünün kıçkıtarı açısıp, karekterin çaş çaydı (Sıdıkbekov) “Dınar’ın gözlerinin kenarları yanıp, gözleri sulandı” (KTS³ 116b)

Çoğu dillerde bütün duyu türleri ayrı ayrı eylemlerle belirtilmektedir. Ancak yaklaşık 50 dilden hareketle farklı olasılıkları sergileyen dillerin verilerini ele alan Viberg (2001) “Algılama Fiilleri” konulu çalışmasında, değişik dillerdeki temel duyu fiillerini tespit etmeye çalışmış ve bazı duyuların aynı eylemlerin genişletilmiş duyusu olarak algılandığı dillerin olduğunu da belirlemiştir. Örneğin: Avustralya’da konuşulan Djaru dilinde ‘görmek’ basit eylem kökü olan *naŋ-* olarak, ‘duymak’ ise aynı kökün genişlemesiyle gerçekleşmektedir. Afrika’da konuşulan Setswana dilinde de veriler *gör-* eyleminin ayrı bir eylem *bona* tarafından temsil edildiğini, diğer deneyimleri ise *utlwa* eyleminin paylaştığını göstermektedir. Bu tür örnekler Avustralya ve Afrika’dan başka bölgelerden de tespit edilmiştir. Batı Kafkas dillerinden biri olan Abhaz dilinde *gör-* ile *duy-* ayrı ayrı köklerle ifade edilmektedir. Ancak *dokunma* ile *tat alma* aynı kökle, *koku alma* ise *duy-* eyleminin genişletilmiş kullanımı şeklinde belirtilmektedir (Viberg 2001: 1297-1301). Araştırmacının analizine göre, bu durum söz konusu duyu türlerinin başka özelliklerini ortaya çıkarmaktadır. *Tat alma*, *koku alma* ve *dokunma* gibi en belirgin üç duyu türü arasındaki ilişkiler söz konusudur. Burada ya *koku alma* ile *tat alma* arasında veya *tat alma* ile *dokunma* arasında yakın ilişki görülmektedir. Bu çiftlerin her biri aynı eylem kökü ile ifade edilme eğilimi göstermektedirler. *Tat alma* ile *koku alma* her ikisi de yemeği deneme/test etmede yer almakta ve güçlü değerlendirici bir unsuru paylaşmaktadır. *Tat alma* ile *dokunma* arasındaki ilişki ise, eylemler arasındaki benzerliklerden gelmiş olabilir. Eğer bir şeyin tadına bakıyorsanız, ona diliniz veya dudaklarınız ile dokunuyorsunuzdur. Hatta Viberg’in tespitlerine göre *tat almak* eylemi bazı dillerde *kiss* ‘öpmek’ ile aynı kelimeyle ifade edilmektedir (Viberg 2001: 1301).

Kırgız Türkçesi ise, diğer Türk lehçeleri gibi bütün duyu türlerinin ayrı ayrı eylemlerle belirtildiği dillerden biridir. Bu dildeki duyuları ve en

³ Kırgız Tilinin Tüştürmө Sөzdüğü, Frunze, 1969

tipik duyu fiillerini Őu Şekilde verebiliriz: görme duyusu *kr-*, işitme duyusu *uk-*, tat alma duyusu *daam tat-*, koku alma duyusu *citta-*, dokunma duyusu *karma-*, birleşik duyular *sez-* gibi duyu fiilleriyle temsil edilmektedir. Ayrıca, duyularımızı, farklı deyimlerle, anlamca kaynaŐmıŐ birleşik fiillerle de verebiliyoruz. Dolayısıyla duyu fiilleri biĉimsel özellikleri aĉısından bir veya birden ĉok sözcükten ya da sözcük birimlerinden oluŐabilmektedir. rneĉin:

(1) “Bgnk tunuk, taza abada surnay simal kooz sozulgan moyundarı, uŐtuu niĉke tumŐuktarı, biri booruna bekem kiskan, biri boŐuraak katkan kara Őıyrak buttarı daana krnt.” (ĉA I: 214) ‘Bugünkü güneŐli, temiz havada zurna gibi güzel uzun boyunları, ince uĉlu gagaları, bazılarının ĉok sıkı, bazılarının da gevŐek bir Şekilde ĉektikleri ayakları apaŐık görünüyordu.’

(2) “Keede gana ĉala oygonup, uyku-soonun ortosunda suulukların Őıldıratıp, tuŐooluu attar anda-sansa bir sekirip koyup, ĉmln tegerene ĉaŐaŐ ĉpt kirpldt ottop crgnn kulagı ĉalat.” (ĉA I: 149) ‘Arada bir uyanıp, dalgın/ yarı uyanık bir Şekilde, ayaklarına köstek/kelepĉe takılı atların arasına silkelenip, kĉk ot yıĉınının ĉevresinde taze otları yiyerek gezindiklerini duymaktadır.’

(3) Sultanmurat eki-ĉ partadan narı oturgan Mirzagl’du kıyıĉın sala karap koydu.” (ĉA: I-147) ‘Sultanmurat iki ĉ sıra arkasında oturan Mirzagl’e yüzünü bir az ĉevirerek baktı.’

(4) “Mıндау coop ktpgn Orozkul toktoy kalıp, ĉaldı ĉamalaganday tamanınan tak tbsn ĉeyin akŐıya karap aldı.” (ĉA:I-57) ‘Böyle bir cevap beklemeyen Orozkul hemen durdu ve ihtiya ra baŐtan ayak sinirli bir Şekilde baktı.’

(5) “Emi drbdn morloru korunboy kaldı. Bir azdan soŐ özü da kzdn kayım bolot.” (ĉA: I-38) ‘Artık dürbünle bacaları görünmüyor. Bir azdan da kendisi de gözden uzaklaŐır.’

Bu örneklerden anlaŐıldıĉı gibi, I.cümlede *kr-* tek sözcükten, II.cümlede ‘duymak’ anlamında kullanılmış olan *kulak ĉal-*, ve III. cümlede ‘bakmak’ anlamına gelen *karap koy-*, eylemlerinin de iki sözcükten, sırasıyla diĉer cümlelerdeki ‘sevimsiz bir Şekilde bakmak’ anlamında kullanılan *akŐıya karap aldı* ve ‘görmek’ fiilinin mecazi olumsuzu olan *kzden kayım bol-* eylemi ise ĉ sözcükten oluŐmaktadır.

Kısaca duyu fiilleri, dış dünyadaki ve bünyemizdeki uyaranları deĉiŐik duyu kanallarıyla zihnimize nakleden, bir veya birden ĉok sözcüklerin oluŐturduĉu algılama eylemleridir. Bu fiilleri, diĉer sözcük

türleri gibi sözcüksel anlam bilim açısından değerlendirmek ve alt gruplara ayırmak mümkündür.

3. Duyu fiillerinin Türleri

Elde ettiğimiz bilgilere göre de, günümüze dek duyu fiilleri hakkındaki çalışmalarda beş duyuya dayalı tasnifler yapılmıştır:

Alman dil bilimci Viberg *Algılama Fiilleri* konulu çalışmasında “dış dünya konusunda doğrudan bilgi kaynağımızı oluşturan” temel beş duyu türünden bahsetmiştir. Duyu türlerine göre fiilleri, *görme, işitme, dokunma, tat alma, koklama* olarak beş gruba ayırmıştır (2001:1295).

Duyu fiilleri hakkındaki farklı bir sınıflandırma B.Levin’e aittir. O, *English Verbs Classes and Alterntions* adlı kitabında tanımlamalardan daha çok, fiilleri gruplara göre sıralamış ve örneklere yer vermemiştir. Bu çalışmasında Levin, algılama fiillerini ayrı bir fiil türü olarak ele almış ve görme fiilleri, gözlem fiilleri, gözetleme fiilleri, uyarı fiilleri olmak üzere 4 gruba ayırmıştır (Levin 1993:188-189):

Görme fiilleri: *dokun-*, *gör-*, *işit-*, *kokla-*, *tad al-*, *keşfet-* fiilleri;

Gözetleme fiilleri: *göz at-*, *bak-* fiilleri;

Uyarı fiilleri: *hisset-* *kokla-* fiilleri;

Gözlem fiilleri: *bak-*, *keşfet-*, *gözden geçir-*, *yokla-*, *incele-*, *gözle-* fiilleri. *Dokun-* duyu fiili ise, *dokunma* fiilleri başlığı altında, *okşa-*, *vur-*, *gıdıkla-*, gibi fiillerle birlikte ayrı bir grup olarak sınıflandırmıştır. Levin, İngilizcedeki fiilleri esas alarak yaptığı bu çalışmasında daha çok sözdizimsel anlam bilim prensiplerine dayanarak fiilleri gruplara ayırmıştır. Duyu fiilleri ile ilgili çok karmaşık bir sınıflandırma yapılmış ve bazı fiiller birkaç gruba birden dâhil edilmiştir. Örneğin: *feel* “dokunmak”, *taste* “tatmak”, *smell* “koklamak” fiilleri, hem görme, hem de uyarı fiilleri grubunda, *look* “bakmak” fiili de, gözetleme ve uyarı fiilleri grubunda yer almıştır (1999:185-88).

Duyu fiillerini alt gruplara ayıran diğer bir çalışma, Türk lehçelerinin fiil semantiği üzerinde çalışmalar yapan Azeri dilbilimci G.Kuliev’e aittir. Kuliev, *Semantika Glagola v Tyurkskih Yazıkah* “Türk Dillerinin Fiil Semantiği” adlı çalışmasında Azeri, Türkmen, Gagauz ve Türkiye Türkçesinden örnekler vererek, hem karşılaştırmalı hem tarihsel alanda inceleme yapmıştır. Algılama duyu fiillerini de, beşinci büyük fiil grubu olarak ele almış ve dört alt gruba ayırmıştır. Kuliev’in teklif etmiş olduğu bu sınıflandırma ve verdiği örnekler şunlardır:

1.Görsel algılama fiilleri: *gör-, bak-, seyret-*

2. İşitsel algılama fiilleri: *işit-, dinle-, kulak ver-*

3. Koku alma fiilleri: *kokla-, kok-*

4.Tat alma algılama fiilleri: *tat-, tadına bak-* (Kuliev 1998:86-102)

Hisset-, duy-, ayıl-, sızla- gibi fiilleri de *hissetme fiilleri* grubuna dahil etmiş ve bu grup içinde değerlendirilmiş olan *gıcıkla-* fiilinin dışında dokunma fiillerinden söz edilmemiştir.

Duyu fiillerinin semantik açıdan farklı bir sınıflandırılması İbarretxe'ye (1999) aittir. Duyuların dünya ile ilgili bilgileri sağlayan kanallar olduğunu belirten İbarretxe, duyu fiillerini semantik rollerine göre üç farklı gruba ayırmıştır.

I. grup. pasif fiiller: bu gruba şuurla kontrol edilmeyen, süreç tanımlayan eylemleri aldığını belirtmiş ve şu örnekleri vermiştir:

- a) *Peter kuşları gördü.*
- b) *Peter kuş sesini duydu.*
- c) *Ayağına taş düştüğünü hissetti.*
- d) *Peter odada sigara kokusunu aldı.*
- e) *Peter yemekten sarımsak tadını aldı.*

II. grup: aktif fiiller ve örnekleri:

- a) *Peter kuşları dinledi.*
- b) *Peter kakaonun ne kadar yumuşak olduğunu hissetti.*
- c) *Peter sigarayı kokladı (içip içmeyeceğini bilmek için).*
- d) *Yemeğin tadına baktı (içip içmeyeceğini test etmek için)*

III. son grup: uyarıcısı olan fiillerdir. Bu fiillerin örneklerle formüle edildiği ve duyunun ayrıca bir dürtüsü olduğu belirtilmiştir. Örnekleri de şunlardır:

- a) *Peter mutlu gözüküyor.*
- b) *Peter mutlu sesleniyor.*
- c) *Elbise yumuşak hissediliyor.*
- d) *Peter güzel kokuyor.*
- e) *Yemeğin güzel tadı vardı (İbarretxe 1999: 44-45).*

Bu sınıflandırma duyu eylemlerinin semantik rollerine göre yapılmıştır. Bu çalışmamızda biz de önceki duyu organlarına dayalı sınıflandırma yapan araştırmacıların izinden giderek, öncelikle duyu organlarının rollerine dayanarak leksikal-fizyolojik bir sınıflandırmaya gideceğiz.

Algılama süreçlerindeki alıcıların fonksiyonel alanları çok karmaşıktır. Örneğin: *hissetmek* fiilli. Bu fiilin alıcıları olarak neredeyse tüm duyu organlarımız iş başındadır. Buna karşılık *görmek* fiili göz duyu organıyla sınırlıdır. Bu yüzden algılama fiillerini alt gruplara ayırmak oldukça zordur. Ancak algılama sürecindeki duyu organlarımızın rollerini dikkate alarak, algılamayı sağlayıcılara dayalı bir tasnif yapabiliriz. Tıbbî psikolojiye göre, "temel ve birleşik duyular olmak üzere iki duyu tipi vardır. Temel duyular fizyolojik olarak değişik bölümlerin bir araya gelmesinden oluşmamış olan yalın duyular olup, belli bir alıcı tarafından alınıp belli bir iletici tarafından merkeze götürülürler. Buna karşılık, edinilmesinde değişik fizyolojik sistemlerin bir arada çalışması söz konusu olan duyular ise, birleşik duyulardır (Koptagel-İlal 1991:23). Dolayısıyla, *görmek*, *duymak*, *bakmak*, *koklamak* gibi vs. fiiller *temel* duyu fiilleridir. *Sezmek*, *hissetmek* gibi algılama fiilleri ise, *birleşik* duyu fiilleridir.

3.1 Temel Duyu Fiilleri

Temel duyu fiilleri, belli bir duyu organı tarafından alınıp, belli bir iletici tarafından merkeze götürülen duyuları algılayan eylemlerdir. *Gör-*, *duy-*, *dokun-*, *işit-*, *kokla-* gibi çekirdek fiilleri kapsayan temel duyu fiillerini beş alt gruba ayırmak mümkündür:

- I. *Görme duyu fiilleri*
- II. *İşitme duyu fiilleri*
- III. *Tat alma duyu fiilleri*
- IV. *Koku alma duyu fiilleri*
- V. *Dokunma duyu fiilleri*

Bu tür sınıflandırmalarda sözcük veya söz dizimlerinin temel anlamları esas alınmaktadır. Çünkü sözcük veya söz dizimlerinin anlamları, anlam genişlemesine göre değişkenlik gösterebilirler.

I. Görme duyu fiilleri

Dış dünya, ışığın dağılımına göre göz organının yardımıyla belli bir bakış yönü içinde algılanır. Bu tür algılama sonucu gerçekleşen eylemler, görme duyu fiilleridir. Bu fiiller hakkında, yukarıda da belirttiğimiz gibi,

kapsamlı ve özel bir çalışma yoktur. Elde ettiğimiz bazı kaynaklarda geçen görsel duyu örnekleri şunlardır: *gör-, bak- gözle-, seyret-* (Erdem 2004), *gör-, bak-, seyret-* (Kuliev 1998) *see, look* (İbarretxe 1999), *see, look* (Viberg 2001). Geniş kapsamlı bir fiil sınıflandırması yapan Levin'in *English Verbs Classes and Alterntions* (İngilizcede fiil türleri ve alternatifleri) adlı çalışmasından tespit ettiğimiz görme ile ilgili duyu fiillerini aşağıdaki gibi sıralayabiliriz. Bu fiiller İngiliz dili temelinde farklı üç alt başlık altında verilmiştir:

Görme fiilleri: *See* "görmek" "göz atmak"; *discern* "ayırt etmek, görmek";

Gözlem fiilleri: *descry* "uzaktan görüp seçmek, çıkarmak"; *espy* "uzaktan görmek, gözüne ilişmek"; *examine* "bakmak, dikkatle gözden geçirmek"; *eye* "bakmak, süzmek"; *glimpse* "bir an için görmek, gözüne ilişmek"; *investigate* "incelemek, gözden geçirmek"; *observe* "dikkatle bakmak"; *scan* "acele gözden geçirmek"; *scrutinize* "dikkatle bakmak, iyice incelemek"; *sight* "görmek, bakıp keşfetmek, nişan almak, gözlemek"; *spy* "casuzluk etmek, gözetlemek"; *survey* "bakmak, dikkatle bir şeye göz gezdirmek"; *watch* "bakmak, dikkatle bakmak, gözlemek";

Gözetleme fiilleri: *gawk* "aptal aptal bakmak"; *glance* "göz atmak"; *glare* "göze çarpmak, yiyecekmiş gibi bakmak"; *goggle* "şaşı bakmak"; *leer* "yan bakmak"; *ogle* "göz süzerek bakmak"; *peek* "gözetlemek"; *peep* "kapı ardından gizlice bakmak"; *squint* "gözlerini kısarak bakmak, yan bakmak"; *stare* "gözünü dikip bakmak" (Levin 1993:185-187).

Görme duyu fiillerinin çekirdek fiili *gör-* fiilidir. Kırgız Türkçesinde ise bu fiilin karşılığı *kör-* duyu fiilidir. Örneğin:

Adamdın kombayn menen koštoşkonun, men körbögöndün barın körgön cer, oşondo birinçi colu kördüm. "İnsanın traktörü ile vedalaştığını, ben - her şeyi gören yer (toprak ana) - o zaman ilk defa gördüm" (ÇA:I 277).

II. İşitme duyu fiilleri

Çevreden gelen sesler kulağımızdaki özel sinir hücrelerin yardımıyla beyne iletilir. Bu tür ses frekanslarıyla algılanan eylemler, işitsel duyu fiilleridir. Ses algısına dayalı olarak duyuları betimleyen işitme duyu fiilleri hakkında özel çalışmaları tespit edemedik. Ancak yukarıda söz edilen incelemelerde adı geçen işitme duyu fiilleri şunlardır: *eşit- duy-* (Erdem 2004); *işit-, dinle-, kulak ver-* (Kuliev 1998); *hear, overhear* (Levin 1993); *hear, listen* (İbarretxe 1999); *hear, listen* (Viberg 2001); *(e)ş(i)d-* "işitmek", *tiŋla-* "dinlemek, işitmek için kulak vermek" *tuy-* "duymak" (Yaylagül 2005). İşitme duyu fiillerinin çekirdek eylemi de *işit-* eylemidir:

Doktorun sesini işitince koştı, yanakları kırmızı gözleri parlıyordu (TS 997a).

Kırgız Türkçesinde işitme duyu fiillerinin çekirdek eylemi "duymak" anlamına gelen *uk-* fiilidir:

Catka bilem, tayataman neçen kaytalap ukkam "Ezbere biliyorum, dedemden defalarca dinlemiştim" (ÇA:II 44).

Cımcırtttık ogo beter demin katıp, sayda kütürögön darıyanın şarı kulakka dayın uguldu "Her şey derin bir sessizliğe gömülüp, sadece aşağıda gürleyen nehrin sesi kulağa net bir şekilde duyuldu" (ÇA: I 272).

III. Tat alma duyu fiilleri

Genellikle yenilen veya içilen maddelerin ağızımıza alınmasıyla dil ve ağız yüzeyindeki tat duyumu hücreleri tarafından algılanan duyular, tat alma duyu eylemleriyle ifade edilmektedir. Tat alma duyu fiilleri hakkında ayrı ve özel çalışmalar yoktur. Ancak bazı fiiller hakkındaki çalışmalarda yer alan tat alma duyu fiilleri şunlardır: *tat-*, *tadına bak-* (Kuliev 1998); *taste and savour* "tadı olmak, lezzet vermek, kokusu olmak" (İbarretxe 1999); *taste* (Viberg 2001). Tat alma duyusunun çekirdek eylemi *tatmak*, *yemek* fiilleridir. Kırgız Türkçesinde tat alma duyu fiilleri için *ce-* fiilinden daha çok *daam tat-* "tad almak" eylemi tüm tat alma duyusunu kapsayan bir eylem olarak bilinmekte ve tat duyusunun çekirdek eylemini oluşturmaktadır. Örneğin:

Attan tüşüp, üygö kirip daam tat, balam. "Attan inip, eve girip yemek ye, oğlum".

IV. Koku alma duyu fiilleri

Mükemmel bir duyarlılığa sahip olan burun sayesinde algılanan duyular, koku duyu fiillerince dile getirilmektedir. Bilimsel çalışmalarda adı geçen koku alma duyu fiilleri şunlardır: *kokla-*, *kok-* (Kuliev 1998), *smell* "koklamak", *sniff* "kokusunu almak" (İbarretxe 1999), *smeel*, *scent* "kokusunu almak, sezmek", *sniff* "havayı koklamak, kokusunu almak" (Levin 1993). Bu tür fiillerin çekirdek eylemi de *kokla-* fiilidir. Kırgız Türkçesinde bu fiilin karşılığı *citta-* duyu fiilidir.

Kelindin boyunan buruksugan cıpar guldun cıtı cıttanıp turdu "Kadın çok güzel çiçek kokusu kokuyordu" (ÇA I:81)

V. Dokunma duyu fiilleri

Deride bulunan doku hücrelerinden veya vücudumuzdaki sinir uçlarından algılanan/gelen bilgileri beyine ulaştıran duyu ile ilgili eylemleri dokunma fiilleri olarak adlandırabiliriz. Elde edilen bazı

kaynaklardan sadece İbarretxe'nin (1999) çalışmasında *touch* "dokunmak" ve Viberg'in (2001) çalışmasında *felt* "dokunmak, el sürmek" anlamında dokunma fiilleri ele alınmıştır. Levin, adı geçen çalışmasında bu fiil türünün en geniş listesini *Dokunma fiilleri* başlığı altında vermiştir: *caress* "okşamak, kucaklamak"; *graze* "sıyırmak, sıyırıp geçmek"; *kiss* "öpmek, hafifçe dokunmak"; *lick* "yalamak"; *nudge* "dirsek ile dürtmek"; *pat* "el veya yassı bir şey ile hafifçe vurmak"; *pinch* "çimdiklemek"; *prod* "dürtmek, üvendire ile dürtmek"; *sting* "batmak, arı gibi sokmak"; *stroke* "vurmak, okşamak"; *tickle* "gıdıklamak"; *touch* "dokunmak" (Levin 1993 155).

Deri dokularına basınç veya herhangi bir temas sonucu oluşan duyuların çekirdek eylemini *dokun-* fiili oluşturmaktadır:

Bir elektrik ziline düğmesine dokunduk (TS 553a).

Kırgız Türkçesinde de bu fiilin çekirdek eylemleri *tiy-* "dokunmak", *karma-* "tutmak" fiilleridir.

Cusupbeğin kolun kısa karmadı. "Cusupbek'in elini sıkıştırma tuttu"

Duyu fiilleri çeşitli duyu organlarından algılanmasına ve ayrı grupları oluşturmalarına rağmen, kendi aralarında da sıkı anlam bilimsel ilişkiler içerisindedirler. Örneğin: koku alma, tat alma ve dokunma gibi üç en belirli tür arasındaki ilişkiler hakkında bir şeyler söylemek mümkün gibidir. Burada ya koku alma ile tat alma arasında ya da tat alma ile dokunma arasında bir yakın ilişki görülmektedir. Ayrıca dokunma ile vücut durum duyusu arasında çok sıkı ilişkiden de söz etmek olasıdır. Örneğin *ağrı* - özellikle de belli bir dış etkenlerin tesiri dolayısıyla duyulan duyumlarda, bu iki duyunun sınırlarını kesin olarak ayırt etmek olanaksızlaşmaktadır.

Tat alma ile *koku alma* her ikisi de yemeği deneme/test etmede yer almakta ve güçlü değerlendirici bir unsuru paylaşmaktadır. Yenilen veya içilen maddelerin çoğunun hem tadı, hem de kokusu vardır ve her iki duyu birden uyarılmaktadır. Hatta nefis bir koku aldığımızda, lezzetli bir yemek hayal edebiliriz.

3.2. Birleşik Duyu Fiilleri

Değişik fizyolojik sistemlerin bir arada çalışması sonucu algılanan duyuları ifade eden eylemler birleşik duyu fiilleridir. Her ne kadar psikoloji bilimi vücut durum duyularının ayrı ayrı alıcılarının olduğunu savunsalar da, sezgiye dayalı bir algılama söz konusu olduğundan, vücut durum duyu fiillerini birleşik duyu fiiller grubunda değerlendirmeyi uygun gördük. Birleşik duyu fiillerini algılananın içsellik ve dışsallık durumlarına göre, iki

alt gruba ayırarak ele almamız mümkündür. Yani sezgiye dayalı çevremizi algılayan fiiller (birleşik dışsal duyu fiiller) ve kendi bünyemizdeki hareketliliği algılayan vücut durum (birleşik içsel) duyu fiilleridir.

Birleşik duyu fiillerinin birinci grubuna örnek olarak *sez-* *hisset-* fiillerini verebiliriz. Örneğin:

İkinci Dünya Savaşı'na doğru gittiğimizi en evvel sen sezmiştin (TS 1746a). Ben öyle dalmış düşünürken, omzumda bir el hissettim (TS 895a)

Taranan kaynaklardan tespit ettiğimiz sezgiye dayalı birleşik duyu fiilleri sayıca çok fazla değildir. Ancak bu fiiller geniş bir kullanım alanına sahiptirler.

Kırgız Türkçesinde bu tür fiillerin çekirdek eylemi *sez-* fiilidir. Bu fiil türlerine *tuy-* "hissetmek", *baamda-* "fark etmek, farkına varmak" fiillerin de eklemek mümkündür:

Kulağım, cürögüm, akılım menen poezddin ıraktan kele catkanın tamanım menen tamdın astı biliner-bilinbes solkuldaganınan sezip cattım. "Kulağım, yüreğim, aklımla trenin uzaktan gelmekte olduğunu, evin tabanından gelen belli belirsiz titreşimden hissediyordum" (ÇA:II 285).

Birleşik duyu fiillerinin diğer grubunu da, *içi ezil-*, *cızla-*, *yürek burk-*, *yüreği serinle-*, *canı boğazına gel-* gibi vücut durumunu betimleyen veya *karıncalanma-*, *titre-* gibi bünyemizdeki fiziksel hareketliliği aktaran fiiller oluşturmaktadır:

Babamın küçük yalısını ziyaret ettiğim zaman... yabancılıktan yüreğim burkulmuştu (TS 2208b).

Kırgız Türkçesinde de bünyemizde sezilen arı duyuları ifade eden vücut durum duyu fiilleri de mevcuttur. Bu grubun çekirdek fiili *ooruu* "ağrımak" fiilidir. *Başım abdan ootup catat. "Başım çok ağrıyor".*

Açış- "yanmak", *sızda-* "acımak", *tızilda-* "sızlamak", *çımıra-* "karıncalanmak" gibi vücut durum duyu fiillerini bu gruba dâhil etmemiz mümkündür. Örneğin:

Çarçagan buttarı çımırıp, canı cırğap baratat (Baytemirov) "Yorulmuş ayakları karıncalanıp, bünyesi rahatlığa dalyordu" (KTS 716a).

Kırgız Türkçesinde kalıplaşmış deyimlerle ifade edilen vücut durum duyu fiillerinin kullanımı da çok yaygındır: *cüröğü kısıluu* "yüreği sıkışmak", *azat boyu tik turuu* "tesadüfen, beklenmedik bir an korkuya kapılmak, çok korkmak, tüm vücudu korku sarmak, titremek" vs. Bu tip fiiller genel itibarıyla bazı kaynaklarda her ne kadar tepki fiilleri olarak ele

alınsa da, vücudumuzun ruhsal durumundan haberdar eden özelliği, vücut durum fiilleri bölümünde de ele almamızı sağlamaktadır.

Sonuç

Zihnî bir sürecin başlangıcını oluşturan duyu fiillerinin, mantık ve ruh bilimleri için önemli olduğu kadar dilbilimi için de önemli ve ciddî rol oynadığı son zamanlarda ortaya çıkmaktadır. Duyu fiilleri, belli bir algı alanı içerisinde isteğe bağlılık göstermeksizin, çevremizde veya bünyemizde gerçekleşmekte olan hareketliliğin anlatımını sağlayan eylemlerdir. Bu fiiller sözcüksel anlambilim açısından tanımlanırken, diğer sözcük türleri gibi alt grupları da tespit edilmiştir. Kırgız Türkçesi temelinde değerlendirilen duyu fiillerini duyu algılayıcılarına dayalı olarak temel ve birleşik olmak üzere iki ana gruba ayırdık. Temel duyu fiillerinde algılama genellikle tek bir organa bağlılık göstermektedir. Birleşik duyu fiillerinde ise durum tersidir ve algılama belli bir organa bağlılık göstermez. *Uk-*, *közüñö ileş-*, *daam tat-* gibi fiiller, temel duyu fiiller için birer örnektir. *Sez-*, *baamda-* duyu fiilleri ise birleşik duyu fiilleri örneklerindedir. Bu sınıflandırmanın şemasını kısaca şu şekilde verebiliriz:

Tablo 1. Duyu fiilleri türleri

Duyu Fiilleri	
I.Temel duyu fiilleri	II.Birleşik duyu fiilleri
1. Görme duyu fiilleri	Sezgi duyu fiilleri
2. İşitme duyu fiilleri	
3. Tat alma duyu fiilleri	Vücut durum duyu fiilleri
4. Koku alma duyu fiilleri	
5. Dokunma duyu fiilleri	

Kırgız Türkçesindeki duyu fiillerinin türlerine özgü çekirdek eylemleri de tespit edilmiştir. Görme duyu fiili *kör-*, işitme duyu fiili *uk-*, tat alma duyu fiili *daam tat-* koku alma duyu fiili *cıtta-*, dokunma duyu fiili *karma-*, sezgi duyu fiili *sez-*, vucut durum duyu fiili *ooru-* fiilleriyle temsil edilmektedir.

Son olarak, algılamanın dilbilimsel ifadesini ve zihinsel sürecin başlangıcını oluşturan duyu fiillerinin diğer sözcük öbekleri gibi sözcüksel anlam bilim açısından geniş bir araştırma alanı oluşturduğu ve bu konunun ileride uzun uzun incelenmesi gereken konulardan olduğu söylenebilir. İleride de bu konunun ayrıntılı bir şekilde işlenmesi ve tartışılması arzuladığımız durumlardandır.

KAYNAKÇA

- AKSAN, Doğan (1999). *Anlam bilim, Anlam bilim Konuları ve Türkçenin Anlam bilimi*, Ankara: Engin Yayınevi.
- AKSAN, Doğan (2007) *Her Yönüyle Dil (Ana Çizgileriyle Dilbilim)*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- ABDUVALİEV İ., SADIKOV T.(1997). *Azırkı Kırgız Tili*, Bişkek: Soros.
- AHMATOV T., MUKANBAEV S. (1978). *Azırkı Kırgız Tili-Fonetika, Leksika*, Frunze: Mektep.
- AHMETOV T., ÖMÜRALİEVA S. (1990). *Azırkı Kırgız Tili-Fonetika, Leksika*, Frunze: Mektep.
- BARUTÇU ÖZÖNDER F.SEMA. (1999). "Türk dilinde fiil ve fiil çekimi", *Türk Gramerinin Sorunları II*, 56-64, Ankara: Türk Dil Kurumu yayınları.
- CALİLOV, A. (1996). *Azırkı Kırgız Tili*, Bişkek.
- CHOMSKY, Noam (2001). *Dil ve Zihin*, Çev.: Ahmet Kocaman, Ankara: Ayraç Yay
- CROFT, Willam (1993). "Case Marking and The Semantics of Mental Verbs", *Semantics and The Lexicon*, Ed.:J.Pustejovsky, Dordrecht/Boston/London: 55-72.
- CRUSE, D.A. (1986). *Lexical Semantics*, Cambridge University Press.
- FİLİZOK, Rıza (2001). *Anlam Analizine Giriş*, İzmir: Ege Üniversitesi Basımevi.
- ERDEM, Melek (2004). "Türkmen Türkçesinde Mental Fiillerin "İstem"e Göre Anlam Değişimleri", *V. Uluslar Arası Türk Dili Kurultayı Bildirileri*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- İBARRETXE-ANTUNANO, İ. (1999). "Polysemy and Metaphor in Perception verbs: A cross Lincuistic stady, University of Edinburg,

- KOPTAGEL-İLAL, Cünsel (1991). *Tıpsal Psikoloji*, İzmir: Güneş Kitabevi Yayınları.
- KULİEV, K. (1998). *Semantika Glagola v Tyukskih Yazıkah*, Baku: ELM.
- JACKENDOFF, Ray, (1990): *Semantic Structures*, MIT Press, Cambridge.
- JAKOBSON, Roman (1996) "Semantics: The Meanings Of Language", *An Introduction to Language*, by Harcourt Brace, Australia, Sydney/London/Orlando 121-174.
- LYONS J. (1977) "Logical Semantics" *Semantic: 2*, Cambridge University, 138-167
- MOSİEVA, N.V. (1998). "Glagoly vospriiatii v Russkom Yazıke", Moskova Üniversitesi Belleteni No 8, *Filologiya*, Noyabır-Dekabır, s. 82-92
- ÖMÜRALİEVA, S. (2001). *Kırgız Tili, Leksika*, Bişkek.
- ÖZEN, YAYLAGÜL (2005). "Türk Runik Harfli Metinlerde Mental Fiiller", *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, Cilt 2, Sayı 1, s.17-51.
- ÖZTOKAT, E. (1998). "Anlam Çözümlemesi: Temel Fransızca'da "Duygu" Sözlüksel Alanı", *Dilbilim*, s.155-178, İstanbul: Edebiyat Fakültesi Basımevi,
- PADUÇEVA, E.V. (2001). "K strukture semanticheskogo polia 'vospriatie': Na materiale glagolov vospriatia v russkom iazyke" *Voprosy Yazıkoznaniia*, Haziran-Temuz 2001, s.:82-92
- PALMER, F., R. (2001). *Semantik:Yeni Bir Anlam bilim Projesi*, Çev.: Ramazan Ertürk, Ankara, Kitâbiyat Yayınları.
- SAPARBAEV A. (1997). *Kırgız Tilinin Leksikologiyası Cana Frazeologiyası*, Bişkek: Soros
- TAMBA-MECZ, I. (1998). *Anlam bilim*, Çev.: Necmettin Sevil, İstanbul: İletişim Yayınları.
- USMANOVA M.G. (2004). "O semanticheskikh klassifikatsiyax glagolnoy leksiki (İstoriya izuçeniya glagolov)", Urfa: BGU, <http://narod.ru/2004/b5.htm>
- VARDAR, Berke (1998). *Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü*, 2. baskı, İstanbul: ABC Kitabevi
- VIBERG, Ake (1984). "The verbs of perception: a typological study" In B. Butterworth, B. Comrie and O. Dahl (eds.) *Explanations for Language Universals*. Berlin: Mouton de Gruyter, pp. 123-162.
- VIBERG, Ake (2001). "Verbs of Perception", *Language Typology and Language Universals*, Ed: Martin Haspelmath (ed.); Ekkehard König (ed.); Berlin: Germany: de Gruyter; pp. 1294-1309
- WALTER, Porzig (2003). "Dil ve Ruh", *Dil Denen Mucize*, Çev.: Vural Ülkü, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

WHORF, Lee, Benjamin (2001). "Dil ve Mantık" *Dil Yazıları*, Çev.: Mehmet Akalın, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

WILSON, John (2002). *Dil, Anlam ve Doğruluk*, Çev.: İbrahim Emiroğlu ve Abdullatif Tüzer, Ankara: Ankara Okulu Yayınları